

Βασίλης Κ. Γούναρης*

**«ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ» (1906):
ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ**

Πριν από τριάντα χρόνια, με τη διπλωματική εργασία των μεταπτυχιακών μου σπουδών επιχείρησα, εκμεταλλευόμενος ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο του Παναγιώτη Δαγκλή, να εξηγήσω σε βάθος τη μαζική συμμετοχή των μακεδονομάχων αξιωματικών και υπαξιωματικών στο κίνημα στο Γουδί.¹ Η θετική αναφορά της Νίκης Μαρωνίτη στην εργασία εκείνη,² πολλά χρόνια αργότερα, με την παρατήρηση πως «φωτίζει πτυχές της γενικότερης κουλτούρας του στρατιωτικού χώρου» και ότι «τέτοιου χαρακτήρα έρευνες πρέπει να πολλαπλασιαστούν», ώστε να κατανοήσουμε τις συμπεριφορές των αξιωματικών, με ενθάρρυνε να επιστρέψω στους στρατώνες της περιόδου εκείνης και να αξιοποιήσω μερικά σημαντικά έγγραφα, που πρόσφατα έθεσε ευγενώς στη διάθεσή μου ο κ. Δημήτρης Πόρτολος. Προφανώς, λοιπόν, ο σκοπός της εργασίας αυτής δεν είναι να καταπιαστώ με τις μεγάλες ερμηνείες του κινήματος, αλλά να συνεισφέρω, έστω περιορισμένα, κατά την προτροπή της Μαρωνίτη, στην κατανόηση της συνάρθρωσης των στρατιωτικών δικτύων, των διαιρετικών τομών που αφορούσαν τη στρατιωτική ζωή αλλά και των τάσεων εντός του Στρατιωτικού Συνδέσμου.

* Καθηγητής Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Από τη Μακεδονία στο Γουδί: Δραστηριότητες των μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908-1909)», *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, 29 (1986), 175-256.

2. Νίκη Μαρωνίτη, *Το Κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, Αθήνα, 2010, σ. 181-2.

Η συμμετοχή των Μακεδονομάχων στους πυρήνες που εξέβαλαν στη συγκρότηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν ζήτημα διαφωνίας από αρκετά νωρίς. Ο Πάγκαλος μεταπολεμικά, στα απομνημονεύματά του, διόρθωσε τον Ζορμπά, που είχε γράψει το 1911 (αν και δημοσιεύτηκε το 1925) πως οι πλείστοι των κατώτερων αξιωματικών που συμμετείχαν στο επεισόδιο της οικίας του υπολοχαγού Χρήστου Χατζημιχάλη, στις 25 Ιουνίου 1908, είχαν δράσει στη Μακεδονία. «Πλήρης πλάνη», γράφει, αφού στον πρώτο πυρήνα, τον δικό του, που σχηματίστηκε τον Οκτώβριο του 1908, συμμετείχαν μόνον οι Μακεδονομάχοι Κωνσταντίνος Σάρρος (Κάλας) και Βασίλειος Παπάς (Βρόντας). Οι Μακεδονομάχοι είχαν πλαισιώσει τον Επαμεινώνδα Ζυμπρακάκη στον σχηματισμό ενός άλλου συνωμοτικού πυρήνα μόλις τον Μάιο-Ιούνιο του 1909. Παραδόξως ο Πάγκαλος ξέχασε ότι στον δικό του δεκαμελή Στρατιωτικό Σύνδεσμο, του 1908, Μακεδονομάχος ήταν και ο Γρηγόριος Φαληρέας (Ζάκας), τον οποίο αναφέρει ρητά μερικές σελίδες πριν ως έναν από τους πρώτους οκτώ συνεργάτες του. Αλλά το «πρόβλημα» του Πάγκαλου δεν ήταν η έκταση της συμμετοχής των Μακεδονομάχων στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο όσο το πλεονέκτημα του χρόνου, που ο ίδιος διατηρούσε έναντι της ομάδας Ζυμπρακάκη και των άλλων Μακεδονομάχων. Το βασικό γι' αυτόν και για την ιστορία ήταν πως ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος είχε δρομολογηθεί στο σπίτι του μήνες νωρίτερα. Εξάλλου, με την ομάδα Ζυμπρακάκη, των ηλικιωμένων και συντηρητικών λοχαγών, όπως τους χαρακτήριζε, υπήρχαν σημεία τριβής, λόγω της άρνησής της να χρησιμοποιηθεί βία και της αντιπάθειας των κρητικών μελών της προς τον Βενιζέλο.³ Ο Ζυμπρακάκης είχε πεθάνει το 1922, επομένως αντίλογος δεν υπήρξε.

Αυτό που και ο Πάγκαλος και ο Χατζημιχάλης –κατά τα φαινόμενα– αγνοούσαν, όπως και ολόκληρη η ελληνική ιστοριογραφία έκτοτε, ήταν πως ο πραγματικός πρόδρομος του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Αξιωματικών» (στο εξής ΣΕΑ), μυστική οργάνωση, που ιδρύθηκε στην Αθήνα στις 27 Σεπτεμβρίου 1906 από δώδεκα αξιωματικούς, δύο ολόκληρα χρόνια πριν από τη δική του συνωμοτική πρωτοβουλία. Σκο-

3. Θεόδ. Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947. Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πενήνταετίας*, τόμ. Α', Αθήνα, 1950, σ. 47-49, 53, 61-63. Και στη δική του ομάδα το 30% ήταν Μακεδονομάχοι.

πός του ΣΕΑ ήταν «ή ὅσον ἔνεστι ταχίστη ἀνόρθωσις τοῦ στρατοῦ εἰς τό ὕψος τῆς ἀποστολῆς του». Την ομάδα των δώδεκα ιδρυτῶν αποτελούσαν ο ἐπίλαρχος Κωνσταντῖνος Κρίτσας, ο λοχαγός Αλκιβιάδης Οικονομίδης, ο μοίραρχος Κ.Α. Σακελλαρίου, οι λοχαγοί Ἰωάννης Βελισσαρίου, Ἰωάννης Πατσόγιαννης και Κωνσταντῖνος Παπαδόπουλος, ο ἰατρός Σπυρίδων Λέκκας, ο υπίλαρχος Επαμεινώνδας Ζυμπρακάκης, οι υπολοχαγοί Γεώργιος Ζωγράφος, Αλκιβιάδης Μοσχονήσιος και Γεώργιος Σολιώτης και ο υπομοίραρχος Σπύρος Σπυρομήλιος.⁴

Το σωζόμενο χειρόγραφο καταστατικό αποτελείται ἀπὸ 19 ἄρθρα συνολικά, ἀφορᾶ, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο για ἔγγραφα αὐτοῦ του εἴδους, κυρίως τα οργανωτικά θέματα: το Διοικητικό Συμβούλιο και τις ἀρμοδιότητές του (ἄρθρα 2-4), τις διαδικασίες σύγκλησης συνεδριάσεων και λήψης αποφάσεων (ἄρθρα 5-10), την πιστοποίηση των εγγράφων και των επαφῶν (ἄρθρα 11-12, 19), τον τρόπο και τις προϋποθέσεις μύησης νέων μελῶν (ἄρθρα 13-17) και πρόβλεψη για συμπληρώσεις του καταστατικού (ἄρθρο 18). Πρόκειται για μυστική οργάνωση, ἀξιωματικῶν «υγείων ἀρχῶν», βασισμένη στη «στρατιωτική τιμή», με προεδρεύοντα τον ἀνώτερο ἢ ἀρχαιότερο των ιδρυτῶν της και σαφὴ πρόθεση ευρείας ἐξάπλωσης ἐντὸς του στρατεύματος, σε ολόκληρη την Ελλάδα. Η σφραγίδα του ΣΕΑ, σε σχῆμα παραλληλόγραμμου, ἔφερε τον «δικέφαλον ἀετὸν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας» και τις λέξεις «πατρίς + τιμή», ἐναλλάξ στις δύο μεγάλες πλευρές. Οι συνειρμοί εἶναι ευνόητοι.

Οι ἀναλυτικότερες διευκρινίσεις για τους στόχους του ΣΕΑ περιλαμβάνονται στο πρῶτο και το τέταρτο ἄρθρο. Στο πρῶτο διευκρινίζεται πως «Ἡ ἀνόρθωσις αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῆ διὰ τῆς μετακλήσεως ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ ξένων διοργανωτῶν, ὑπὸ τούς ὅρους ὅπως τό Κράτος ἀναθέσει εἰς αὐτούς πραγματικήν ἐν τῷ στρατῷ διοίκησιν καὶ παράσχη τὴν ἐγγύησιν ὅτι θέλει ἐκτελεῖ πάσας αὐτῶν τάς αἰτήσεις». Ἀρχικά γράφτηκε πως αὐτὸς θα ἦταν ο «κύριος σκοπός» ὅλων των ἐνεργειῶν του ΣΕΑ. Ὅμως, ἀφοῦ εἶχε συνταχθεῖ τουλάχιστον ἓνα ἀντίγραφο, ο «κύριος» διο-

4. Ἀρχεῖο Οἰκογένειας Ζυμπρακάκη στην κατοχὴ της κας Λέλης Κυριακοπούλου. Ἀντίγραφα των εγγράφων ἔχουν παραδοθεῖ στο Ἑλληνικό Λογοτεχνικό και Ἱστορικό Ἀρχεῖο του Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος της Ἐθνικῆς Τραπέζης. Ἰδιαιτέρες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Δημήτρη Μπαχάρα, για την ευγενική του ανταπόκριση στις συνεχεῖς οηλήσεις μου.

θώθηκε και έγινε ο «μοναδικός σκοπός». Το καταστατικό επανέρχεται στον σκοπό αυτό στο τέταρτο άρθρο, για να ξεκαθαριστούν τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν για την πραγματοποίησή του. Για το ζήτημα της μετάκλησης των διοργανωτών το ΔΣ θα κατέβαλε κάθε προσπάθεια, ώστε «νά καταπείση τās καθεστηκυίας του Κράτους ἔξουσίας». Αργότερα, μετά το ρήμα «καταπείση» προστέθηκαν τρεις κρίσιμες λέξεις, τις οποίες μονόγραψαν ή υπέγραψαν στο περιθώριο οκτώ εκ των δώδεκα αποστόλων: «τόν Διάδοχον καί». Αν οι μερικές ενέργειες του ΔΣ αποτύγχαναν και εφόσον τα μέλη είχαν ξεπεράσει τα διακόσια, τότε θα επιχειρείτο «κοινή ἔνέργεια τῶν μελῶν τοῦ Συνδέσμου, ἔξερχομένων τῶν ἀπαιτήσεων τῆς πειθαρχίας καί τῶν ἑνόμων μέσων». Ως «κοινή ἔνέργεια» προσδιοριζόταν η εμπιστευτική υποβολή αναφοράς υπογεγραμμένης από όλα τα μέλη, με το αίτημα της μετάκλησης ξένων αξιωματικών στη Βουλή, χωρίς κοινοποίησή της στον Τύπο.

Οι πληροφορίες για τις επόμενες δραστηριότητες του ΣΕΑ είναι γλίσχυρες. Κατά το 17ο άρθρο υπέγραψαν και έγιναν μέλη του στο διάστημα Οκτωβρίου και Νοεμβρίου (από όσα στοιχεία έχουμε από τα σωζόμενα στο Αρχείο Ζυμπρακάκη πρωτόκολλα) οι εξής: Ο λοχαγός του Οικονομικού Ηλίας Μαριμαράς, στις 10 Οκτωβρίου στα Τρίκαλα,⁵ προταθείς από τον Οικονομίδη· ο λοχαγός του Πεζικού Κωνσταντίνος Αβέλλιος, στα Τρίκαλα, στις 15 Οκτωβρίου,⁶ ο λοχαγός του Μηχανικού Δημήτριος Μιμήκος στις 25 Οκτωβρίου, προταθείς από τους Λέκα και Σπυρομήλιο· ο ιατρός Αλέξανδρος Παυλογιαννόπουλος στις 30 Οκτωβρίου, προταθείς από τους Λέκα και Σπυρομήλιο· ο λοχαγός του Πεζικού Ιωάννης Σταματόπουλος στα Τρίκαλα στις 2 Νοεμβρίου,⁷ ο ανθυπολοχαγός του Πεζικού Αριστείδης Λιάπης στις 6 Νοεμβρίου, προταθείς από τους Ζωγράφο και Σολιώτη· ο υπολοχαγός του Πεζικού Κωνσταντίνος Μπουκουβάλας στις 5 Νοεμβρίου 1906, προταθείς από τους Λέκα και Σπυρομήλιο· ο υπομοίραρχος της Χωροφυλακής Ιωάννης Θαλασσινός στις 8 Νοεμβρίου, προταθείς από τους Λέκα και Σπυρομήλιο· ο υπολοχαγός του Πεζικού Χρήστος Χατζημιχάλης στην Αθήνα στις 23 Νοεμβρίου, προταθείς από τον Σπυρομήλιο. Χωρίς ημερομη-

5. Αποστρατεύθηκε για λόγους αρχαιότητας το 1908 με τον ίδιο βαθμό: *Εμπρός*, 5 Ιανουαρίου 1908.

6. Δεν σημειώνονται στο πρωτόκολλο της μύησης οι προτείνοντες.

7. Δεν σημειώνονται στο πρωτόκολλο της μύησης οι προτείνοντες.

νίες διασώζονται τα πρωτόκολλα μύησης του λοχαγού του Πεζικού Ευάγγελου Δημητρέσα, προταθέντος από τους Παπαδόπουλο και Ζυμπρακάκη του υπολοχαγού του Υλικού Πολέμου Αριστείδη Γεωργακόπουλου, προταθέντος από τους Παπαδόπουλο και Σολιώτη του ανθυπολοχαγού του Πεζικού Γεωργίου Κατεχάκη, προταθέντος από τους Ζυμπρακάκη και Λέκκα του λοχαγού του Πυροβολικού Ανδρέα Κορομηλά, προταθέντος από τους Πιερράκο Μαυρομιχάλη⁸ και Ζυμπρακάκη του υπολοχαγού Αριστείδη Κουβέλη, προταθέντος από τους Παπαδόπουλο και Σακελλαρίου του ανθυπολοχαγού Πεζικού Ζαχαρία Παπαδά, προταθέντος από τους Παπαδόπουλο και Δημητρέσα του ανθυπολοχαγού του Πεζικού Μιχαήλ Πραντούνα, προταθέντος από τους Παπαδόπουλο και Ζωγράφου του ανθυπίαρχου Νικολάου Σπυροπούλου, προταθέντος από τους Παπαδόπουλο και Αντώνιο Δελαγραμμάτη.⁹

Σύμφωνα με τον πίνακα που καταρτίσαμε, οι περισσότεροι των 31 αξιωματικών ήταν λοχαγοί (13), ακολουθούμενοι από ένδεκα υπολοχαγούς και έξι ανθυπολοχαγούς. Βαθμολογικά στην κορυφή της ιεραρχίας ήταν ο επίλαρχος Κρίτσας¹⁰ –υπέγραψε πρώτος το καταστατικό– αλλά ηλικιακά ο Οικονομίδης και ο Παυλογιαννόπουλος ήταν πενηντάρηδες, ενώ η πλειοψηφία των υπολοίπων (14) σαραντάρηδες. Σχεδόν οι μισοί (13) ήταν απόφοιτοι της Σχολής Υπαξιωματικών, που είχαν καταταγεί σε προηγούμενες δεκαετίες ως εθελοντές ή κληρωτοί. Οι περισσότεροι συνωμότες ήταν πεζικάριοι σε μονάδες των Αθηνών, αλλά και το Πυροβολικό και το Ιππικό και τα υπόλοιπα σώματα είχαν εκπροσώπους τους. Δύο συνωμότες ήταν στρατιωτικοί ιατροί και άλλοι δύο της Χωροφυλακής. Δέκα τουλάχιστον, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, εμπλέκονταν ήδη με διαφόρους τρόπους στον Μακεδονικό Αγώνα, πέντε μυήθηκαν στο ΣΕΑ με πρόταση του Ηπειρώτη Σπυρομήλιου και του Αρβανίτη της Αττικής Λέκα, τέσσερεις προέρχονταν από τη φρουρά Τριχάλων, μόνον δύο ήταν Κρητικοί, αρκετοί Αθηναίοι και ακόμη περισσότεροι Ρουμελιώτες.¹¹ Οι μισοί τουλάχιστον –αλλά

8. Παρχος, του οποίου δεν ανευρέθη το πρωτόκολλο μύησης.

9. Ανθυπίαρχος, του οποίου δεν ανευρέθη το πρωτόκολλο μύησης.

10. Ο Κρίτσας είχε προβιβασθεί ένα χρόνο νωρίτερα: *Εμπρός*, 6 Μαρτίου 1905.

11. Τα ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία αντλήθηκαν από τη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, 1929.

σίγουρα όχι όλοι– έγιναν επίσημα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909 και τρεις από αυτούς (Ζυμπρακάκης, Πατσόγιαννης, Μιμήκος) εκλέχθηκαν στη Διοικούσα Επιτροπή του.¹² Μερικοί υπηρετούσαν ή είχαν υπηρετήσει στις ίδιες μονάδες, άλλοι ήταν συμπατριώτες, συμφοιτητές στη Σχολή Ευελπίδων ή των Υπαξιωματικών, παλαιά μέλη της Εθνικής Εταιρείας, συμπολεμιστές το 1896-7, στη Θεσσαλία ή την Κρήτη, φίλοι και γνωστοί κάθε είδους. Ο νεαρότερος όλων, ο Αντώνης Δελαγραμμάτης, ήταν θετός γιος του Ζυμπρακάκη. Οι ταξινομήσεις αυτές, ως προϊόντα ακατάγραφων, υποτιθέμενων και δύσκολα ανιχνεύσιμων δικτυώσεων, δεν είναι εύκολο να αξιολογηθούν σωστά, αλλά δεν αμφισβητούνται συνολικά.

Η συγκεκριμένη σύνθεση της ομάδας εξηγεί διάφορα περιστατικά κατά την πορεία σύμπληξης του Στρατιωτικού Συνδέσμου το καλοκαίρι του 1909. Ο βραχύσωμος Χρήστος Χατζημιχάλης, γνωστός και ως «Τακουνάκης», στο ευρύχωρο σπίτι του οποίου έγινε η συνέλευση της συγχώνευσης των συνωμοτικών πυρήνων στις 25 Ιουνίου, δεν ήταν μόνον εκ των ιδρυτών της ομάδας του Πάγκαλου, όπως ο δεύτερος πίστευε, αλλά και της ομάδας των λοχαγών του Ζυμπρακάκη. Ο «Επίλαρχος Κ[ρίτσας]», ο οποίος το βράδυ εκείνο ανέλαβε πρόεδρος της συνέλευσης και ήταν ο μόνος ανώτερος αξιωματικός που παρευρέθηκε –παρά τη συμφωνία– δεν ήταν «αυτόκλητος», όπως νόμιζε ο Πάγκαλος, αλλά ο προεδρεύων του ΣΑΕ του 1906. Ο Κρίτσας, ως γνωστόν, είχε ήδη λάβει μέρος στη σύναξη των ανωτέρων αξιωματικών, που κι αυτοί συνωμοτούσαν, στην οικία του Παναγιώτη Δαγκλή, αλλά ερωτηθείς τους μαρτύρησε στον διάδοχο Κωνσταντίνο.¹³ Ίσως ήταν ο ίδιος, λοιπόν, που είχε προτάξει την αναφερθείσα προσθήκη στο καταστατικό του 1906, ονομάζοντας τον Διάδοχο ως έναν από αυτούς που θα έπρεπε να πειστούν για την αναγκαιότητα των μεταρρυθμίσεων. Ούτως ή άλλως ξέρουμε πως η ομιλία που εκφώνησε ο επίλαρχος το βράδυ εκείνο της 25ης Ιουνίου 1909 ήταν τόσο γενικόλογη και χλιαρή όσο και οι καταστατικοί

12. Έγινε αντιπαραβολή με τους καταλόγους της έκδοσης *Επανάστασις 1909. Το αρχείον του Στρατιωτικού Συνδέσμου*, Αθήνα, 1972.

13. Πα τη σύναξη των ανωτάτων βλ. Λεωνίδα Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, Αθήνα, 1952, τόμ. Α', σ. 71-2. Πα τον σάλο που προκλήθηκε από τη διαρροή των πληροφοριών στον Τύπο και την τιμωρία του Κρίτσα από τον Διάδοχο, βλ. *Εμπρός*, 4 Αυγούστου 1909. *Σκριπ*, 19 και 28 Ιουλίου, 11 Αυγούστου 1909.

στόχοι του ΣΕΑ το 1906. Επρόκειτο για συστάσεις που δεν θα παραβίαζαν τον νόμο ούτε την ιεραρχία.¹⁴ Γι' αυτό και εκδιώχθηκε από την πίσω πόρτα, αφού ακόμη και η ομάδα του Ζυμπρακάκη ήταν πλέον αποφασισμένη να κάνει χρήση βίας, ώστε να πετύχει τη στρατιωτική ανασύνταξη.¹⁵ Η ενδεχόμενη βία, εξάλλου, αποθάρρυνε και τον Ιωάννη Βελισσαρίου να γίνει εγγράφως μέλος του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ώστε να μην «παραβιάση τας συντηρητικάς αρχάς του», κατά τον Πάγκαλο. Είχε όμως υπογράψει, αν και «συντηρητικός», το καταστατικό του ΣΕΑ, όπως και ο Ιωάννης Πασόγιαννης, που κι αυτός μάλλον δεν ήταν ένθερμος υποστηρικτής των μεθόδων που ακολουθούσαν ο Πάγκαλος και ο Ζυμπρακάκης το 1909.¹⁶

Προφανώς τα συνταρακτικά γεγονότα του 1908, ειδικά το κίνημα των Νεοτούρκων, είχαν αλλάξει άρδην την κατάσταση και το φρόνημα των περισσότερων αξιωματικών. Οι λόγοι είναι γνωστοί και αναλυμένοι. Αλλά η διαπίστωση αυτή κάνει πιο επιτακτική την απάντηση στο ερώτημα για τα κίνητρα των μελών του ΣΕΑ το φθινόπωρο του 1906. Υπήρχαν τρία χρόνια ωστόσο επαρκείς λόγοι στρατιωτικής συνωμοσίας, οι οποίοι κινητοποίησαν μια τόσο ετερογενή όσο και αντιπροσωπευτική του στρατού της ξηράς ομάδα αξιωματικών; Ήδη έχει γίνει σαφές πως το 1906, παρά τη μυστικότητα, το αίτημα δεν ήταν επαναστατικό ούτε προβλεπόταν να γίνει. Ακόμη κι αν όλα αποτύγχαναν και παραβίαζαν την πειθαρχία και τους νόμους, το μόνο που θα έπρατταν τα μέλη του ΣΕΑ θα ήταν να υποβάλουν κοινή αναφορά προς «τάς ανωτάτας του Κράτους αρχάς», προφανώς προς τον Βασιλέα και τη Βουλή, με αίτημα τη μετάκληση ξένων αξιωματικών. Η παρατήρηση αυτή δεν υποτιμά το άγχος των συνωμοτών του 1906 για μια ενδεχόμενη ποινή, αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψιν, ώστε να ερμηνευτεί η σύνθεση της ομάδας και η επιλογή του χρόνου. Το δεύτερο είναι πιο εύκολο από το πρώτο.

Είναι λογικό να εξετάσει κανείς καταρχάς τα συμβάντα κατά το εξάμηνο που προηγήθηκε της ίδρυσης του ΣΕΑ, αφού –όχι τυχαία– συμπίπτει με το πρώτο εξάμηνο της κυβέρνησης Γεωργίου Θεοτόκη, η οποία προέκυψε την 20ή Μαρτίου 1906. Στις εκλογές αυτές ο κερκυραίος πολιτικός συγκέντρωσε

14. Πάγκαλος, *ό. π.*, σ. 54-5.

15. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου από τον 1897 μέχρι τον 1957*, Αθήνα, 1958, σ. 27.

16. Πάγκαλος, *ό. π.*, σ. 49 και 60.

110 έδρες, αφήνοντας πίσω του τον Δημήτριο Ράλλη με τριάντα και τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη με 13 έδρες. Συνέχισε λοιπόν με το ίδιο υπουργικό συμβούλιο τη διακυβέρνηση που είχε αναλάβει τον Δεκέμβριο του 1905. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός, ως γνωστόν, κατείχε διαρκώς τη θέση του υπουργού των Στρατιωτικών. Το έργο του στο υπουργείο αυτό ιστορικά έχει δικαιωθεί, όμως η βραχυπρόθεσμη κριτική ήταν οξεία. Στα τέλη Μαΐου κατατέθηκαν 15 νομοσχέδια περί της δύναμης, του Οργανισμού και της εφεδρείας του στρατού, προαγωγής των αξιωματικών, περί του επιμισθίου των οπλιτών και της κατάργησης αποστολής μαθητών σε ξένες στρατιωτικές σχολές. Επί της ουσίας προβλεπόταν μείωση της θητείας κατά τέσσερις μήνες, ώστε να εξοικονομηθούν ποσά απαραίτητα για τον εφοδιασμό επιστρατεύσεως, και ταυτόχρονη αύξηση της θητείας στον στρατό όσων προορίζονταν για τη δύναμη της Χωροφυλακής. Η σύνθεση των μονάδων του Πεζικού θα παρέμενε η ίδια, όμως του Πυροβολικού θα μειωνόταν κατά δύο πυροβολαρχίες. Με τον τρόπο αυτό, δηλαδή με τη μη εφαρμογή του ψηφισμένου Οργανισμού του 1904, τόσο ο ετήσιος προϋπολογισμός όσο και τα έξοδα επιστρατεύσεως περιοριζόνταν κατά 40%. Την ίδια ημέρα της υποβολής με πρωτοσέλιδο άρθρο στο *Εμπρός* του Καλαποθάκη συνοψιζόταν η κριτική: Η ελληνική κυβέρνηση με δημοσιονομικά επιχειρήματα δεν προχωρούσε στην ενίσχυση του στρατού κατά το προβλεπόμενο από τον Οργανισμό μέτρο, τη στιγμή που οι άλλες βαλκανικές χώρες είχαν διπλασιάσει τη στρατιωτική τους δύναμη. Γι' αυτό καλούσε την αντιπολίτευση να αντιδράσει με κάθε μέσο. Στο ίδιο θέμα επανήλθε η εφημερίδα με έντονο ύφος τρεις ημέρες αργότερα. Δεν είχε λόγο ύπαρξης οποιαδήποτε κυβέρνηση αισθανόταν ανεπαρκής να αναλάβει μέτρα προς την κατεύθυνση αυτή. Ο Θεοτόκης απάντησε στους επικριτές πως η τήρηση του Οργανισμού του 1904 προέβλεπε και φορολογικά νομοσχέδια, που όμως δεν είχαν ψηφιστεί, ενώ και το Ταμείο Εθνικής Αμύνης είχε αποτύχει να συγκεντρώσει τα απαιτούμενα ποσά. Ο προσωρινός «καταρτισμός τῶν δυνάμεων τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ» ψηφίστηκε τελικά την 1η Ιουλίου 1906, μολοντί η αντιπολίτευση προειδοποιούσε πως το μισό ή το τρίτο των στελεχών του στρατεύματος καταδικαζόταν σε αργία.¹⁷

17. *Εμπρός*, 30 Μαΐου και 3 Ιουνίου 1906. *Ακρόπολις*, 31 Μαΐου 1906. Βλ. επίσης για τη συζήτηση του Ν/Σ *Εμπρός*, 2 Ιουλίου 1906 και *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* (στο εξής *ΠΣΒ*), Περίοδος 1η Σύνοδος Α', συνεδρίαση ΝΘ' (1 Ιουλίου 1906), σ. 528-562.

Η κριτική στο νομοσχέδιο περιλάμβανε αναφορές στις ελληνορουμανικές σχέσεις. Ο αντιπολιτευόμενος Στέφανος Δραγούμης είχε ήδη θέσει ζήτημα εξευτελισμού της Ελλάδας από ρουμανικής πλευράς σε αγόρευσή του στις 20 Μαΐου.¹⁸ Είναι γνωστό ότι οι σχέσεις των δύο χωρών κατρακυλούσαν σταθερά για μια διετία, με αφορμή σειρά δυσάρεστων γεγονότων στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και τις ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία, στο πλαίσιο του εξελισσόμενου και οξυνόμενου Κουτσοβλαχικού Ζητήματος. Τον Ιούλιο η Αθήνα, που είχε από τον Σεπτέμβριο του 1905 ανακαλέσει τον πρεσβευτή της, διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με το Βουκουρέστι, ενώ ο ελληνικός Τύπος συχνά-πυκνά έφερε στο προσκήνιο τις συγκρούσεις με τους ρουμανίζοντες Βλάχους στη Μακεδονία.¹⁹ Αλλά αυτό ήταν το μικρότερο από τα δύο προβλήματα στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας. Σχεδόν ταυτόχρονα, το καλοκαίρι του 1906 κλιμακώθηκαν οι βιαιοπραγίες εναντίον των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας, ενώ το τελευταίο δεκαήμερο του Ιουλίου η κατάσταση ετέθη εκτός ελέγχου. Η καταστροφή της Αγγιάλου ήταν η κορωνίδα. Όμως οι πραγματικοί ένοχοι της τραγωδίας ήταν άλλοι, έγραφε το *Εμπρός*. Ο εχθρός της Ελλάδας δεν ήταν οι Βούλγαροι: «εἶνε ἐκεῖνοι οἵτινες τὴν προδίδουν διὰ τῆς ἀδρανεῖας των, εἶνε ἐκεῖνοι οἵτινες ἀνέχονται τοὺς προδότας διὰ τῆς ἀδιαφορίας των». Αυτοί που κρατούσαν παράλυτη τη χώρα ήταν οι «ἐν Ἀθήναις Βούλγαροι».²⁰ Την επόμενη, μ' ένα ακόμη εμπρηστικό, πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Ἐς μὴ μείνη λίθος ἐπὶ λίθου», ο Καλαποθάκης ζήτησε να συγκληθεί η Βουλή, ώστε να λάβει αποφάσεις για την προπαρασκευή της χώρας, γιατί το έθνος βρισκόταν σε κίνδυνο. Διευκρίνισε και προειδοποίησε πως, αν η Ελλάδα δεν μπορούσε να καταστήσει σεβαστά τα δικάιά της και ήταν πεπρωμένο της να περιφρονείται, τότε δεν είχε λόγο υπάρξεως.²¹ Κι ενώ συλλαλητήρια διαμαρτυρίας οργανώνονταν σ' ολόκληρη την επικράτεια, συμπλήρωσε με άλλο άρθρο πως, μολονότι ο στρατός ήταν «ἡ βᾶσις τοῦ μέλλοντος, [και] αὐτὴ ἡ

18. ΠΣΒ, περ. 1η, σύν. Α', Συνεδρίαση ΚΔ' (20 Μαΐου 1906), σ. 91.

19. Σπυρίδων Σφέτας, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνο-ρουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)», *Μακεδονικά*, 33 (2001-2002), 37-44.

20. *Εμπρός*, 2 Αυγούστου 1906.

21. *Εμπρός*, 3 Αυγούστου 1906.

ὑπαρξίς τῆς Ἑλλάδος», υπήρχαν χρήματα «διά πᾶσαν μωρὴν σπατάλην» ὄχι ὁμῶς για τον στρατό.²²

Το κλίμα αυτό διατηρήθηκε το επόμενο δίμηνο: διαμαρτυρίες, πρόσφυγες από τη Ρωμυλία, τραυματικές μαρτυρίες, αιματηρές συγκρούσεις και δολοφονίες στη Μακεδονία –σημαντικότερη του Μητροπολίτη της Κορυτσάς Φωτίου– αλλά και απειλή πολέμου Τουρκίας και Βουλγαρίας. Στην επιτελική υπηρεσία του Υπουργείου Στρατιωτικών και στις συνεδριάσεις του Ταμείου Εθνικής Αμύνης, υπό το βάρος των περιστάσεων και, ενδεχομένως, των πιέσεων του Τύπου, άρχισαν συζητήσεις για την αξιοποίηση των αποθεματικών του Ταμείου, προκειμένου να εξασφαλιστεί δάνειο 55 εκατομμυρίων δραχμών. Προχώρησαν, μάλιστα, και σε εικονική κατανομή των δαπανών για όπλα, πυροβόλα, πυρομαχικά και εξοπλισμό του ιππικού, σαν να ήταν άμεσα διαθέσιμα τα κεφάλαια αυτά. Στρατηγικός στόχος ήταν να αποκτήσει η Ελλάδα δυνατότητα εξοπλισμού όλης της εφεδρείας της, ώστε να εκμεταλλευτεί τη ναυσιπλοΐα και να προωθήσει πρώτη τις μονάδες της στο μέτωπο. Αυτά τα νέα προκάλεσαν κάποια ευφορία και μετέστρεψαν πλήρως τη γνώμη του Καλαποθάκη υπέρ του Θεοτόκη. Τον επαινέσε επανειλημμένα και δημοσίως για τις τρέχουσες προμήθειες υλικών, έστω σε μικρή κλίμακα, τον ενεθάρρυνε μάλιστα να πληρώσει τον εξοπλισμό τμηματικά, από τα αποθεματικά, χωρίς δανεισμό, ώστε να αποφευχθούν οι ενδιάμεσες τραπεζικές δαπάνες. Ο σκοπός τουμανιάτη εκδότη ήταν αφενός να μην υποχωρήσει ο πρωθυπουργός, αφετέρου να κλιμακώσει τις προμήθειες και τον σχεδιασμό του.²³ Το προσεχές μέτωπο προφανώς θα ήταν στη Μακεδονία. Ο πόλεμος εκεί ήταν ζήτημα χρόνου και η Τουρκία μάλλον θα ήταν σύμμαχος παρά αντίπαλος της Ελλάδας.²⁴ Η χρονική στιγμή, λοιπόν, κατά την οποία υπογράφεται το καταστατικό του ΣΕΑ και γίνονται οι μνήμες είναι περίοδος σοβαρού προβληματισμού εν όψει των προκλήσεων στο εσωτερικό και το εξωτερικό.

Η ερμηνεία της σύνθεσης της ομάδας των συνωμοτών, στο μέτρο που εί-

22. *Εμπρός*, 5 Αυγούστου 1906. Ως ενδεικτική σπατάλη σημείωσε την ύπαρξη δύο θαλαμηγών για τις ανάγκες του βασιλέα και του διαδόχου. Η κατάργηση της θαλαμηγού του διαδόχου συμπεριλήφθηκε στα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στις 15 Αυγούστου 1909: Πάγκαλος, *ό. π.*, σ. 80.

23. *Εμπρός*, 12-13, 15, 26 Αυγούστου και 3 Σεπτεμβρίου 1906.

24. *Εμπρός*, 24 Αυγούστου και 2 Σεπτεμβρίου 1906.

ναι εφικτή, δεν είναι μονοσήμαντη. Για τον Καλαποθάκη, ως γνωστόν, το μέτωπο της Μακεδονίας ήταν ήδη ανοιχτό από το 1904, όταν είχε συσταθεί το Μακεδονικό Κομιτάτο. Όμως στο μέτωπο αυτό υπήρχαν σημαντικά εσωτερικά προβλήματα. Μολονότι δεν ομολογείται ανοιχτά, ο Αγώνας εκείνος ήταν διασπασμένος. Τυπικά τις επιχειρήσεις στο Βιλαέτι Μοναστηρίου (δηλαδή στη Δυτική Μακεδονία) διεξήγε το Μακεδονικό Κομιτάτο του Καλαποθάκη, ενώ για το βιλαέτι Θεσσαλονίκης (Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία) υπεύθυνος ήταν ο Γενικός Πρόξενος Λάμπρος Κορομηλάς. Ο Κορομηλάς πίεσε όσο μπορούσε και από αρκετά νωρίς, ώστε η δράση να ενοποιηθεί και να διευθύνεται από τον ίδιο από τη Θεσσαλονίκη.²⁵ Το ίδιο, άλλωστε, υποστήριζαν και αρκετοί αξιωματικοί, που επιθυμούσαν την απομάκρυνση των πολιτικών και των ιδιωτών από τις επιχειρήσεις. Για τον λόγο αυτό, την άνοιξη του 1905, πρόεδρος του Κομιτάτου ανέλαβε ο συνταγματάρχης Νικολαΐδης, άτομο όμως «άνευ νεύρων και κεφαλής», και, όπως αποδείχθηκε σε δύο μήνες, πριν καν φτάσει η πρώτη εγκύκλιός του στη Μακεδονία, «νευρόσπαστον» του Καλαποθάκη.²⁶ Ο Θεοτόκης, μολονότι ως αντιπολιτευόμενος, κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1905, συμφωνούσε πως έπρεπε να αναληφθούν πρωτοβουλίες –εξάλλου επί πρωθυπουργίας του είχε συσταθεί το Μακεδονικό Κομιτάτο το 1904–, οπισθοδρόμησε κατά την τέταρτη πρωθυπουργία του. Κάποια στιγμή, τον χειμώνα 1905-6, μετά από δύο συνεδριάσεις των παραγόντων στο σπίτι του υπουργού των Εξωτερικών Σκουζέ, παρόντος του πρωθυπουργού, ο Καλαποθάκης κατάφερε να αναβάλει την απόφαση ενοποίησης του Αγώνα υπό στρατιωτική διεύθυνση. Ο Θεοτόκης, είτε λόγω της αναβλητικότητας που τον χαρακτήριζε, είτε γιατί αισθανόταν ευάλωτος σε ενδεχόμενο πόλεμο του Καλαποθάκη, είτε γιατί είχε εμπιστοσύνη στις ικανότητες του μανιάτη εκδότη –αν και δεν ήταν φίλοι– δεν έδωσε συνέχεια.²⁷ Μάλλον δεν είναι άσχετο με τις επιλογές του πως το 1904 ο Καλαποθάκης είχε πρωταγωνιστήσει επιτυχώς στη σύμπραξη εκδοτών και τη σύσταση του συνδικάτου του Τύπου για την

25. Κ.Ι. Μαζαράκης-Αιμιάν, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις», στον τόμο του ΙΜΧΑ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 209.

26. Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας, *Ο Μακεδονικός Αγών*, Γιώργος Πετσίβας (επιμ.), Αθήνα 2003, τόμ. Α' (*Ημερολόγιο 1904-1905*), σ. 135-6, 158-9, 166, 170.

27. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β'1 (*Ημερολόγιο 1906*), σ. 7-8.

κατάργηση του προβλεπόμενου φόρου επί του χάρτου.²⁸ Ο ιδιοκτήτης του *Εμπρός* διέθετε ήδη σημαντική πολιτική δύναμη. Είχε, βέβαια, την υποστήριξη του αντιπολιτευόμενου Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Ο γαμπρός του Μαυρομιχάλη, ο βουλευτής, πρώην πρόεδρος της Βουλής και πρώην υπουργός Αλέξανδρος Ρώμας, ήταν ιδρυτικό μέλος του Κομιτάτου. Ιδρυτικό μέλος ήταν επίσης και ο Ιωάννης Ράλλης, γιος του Δημητρίου και άνθρωπος του πρώην υπουργού των Στρατιωτικών Κωνσταντίνου Κουμουνδούρου.²⁹ Λέγεται ότι για το ζήτημα αυτό της διοίκησης του Αγώνα ο Καλαποθάκης είχε έρθει σε ρήξη ακόμη και με τη Γενική Διοίκηση Στρατού, με τον Διάδοχο δηλαδή, τον οποίο είχε στο στόχαστρό του από το 1897.³⁰ Ήταν λογικό λοιπόν ότι ο Θεοτόκης δεν τον ήθελε απέναντί του χωρίς σοβαρό λόγο.

Βασικοί και σκληροί αντίπαλοι του Καλαποθάκη στη διένεξη αυτή για την ηγεσία του Μακεδονικού Κομιτάτου ήταν ο κρητικός λοχαγός Γεώργιος Τσόντος (Βάρδας), ο διάδοχος του Μελά στη Δυτική Μακεδονία, ο ανθυπολοχαγός Νικόλαος Κοντογούρης, που υπηρετούσε ως ειδικός γραφέας στο προξενείο Μοναστηρίου, γιος του δηλιγιαννικού βουλευτή και αργότερα δημάρχου της Πάτρας Αριστομένη Κοντογούρη (1841-1904) και αδελφός του υποπροξένου στη Θεσσαλονίκη Φίλιππου Κοντογούρη, και ο ήδη αναφερθείς Επαμεινώνδας ή Παμίκος Ζυμπρακάκης. Μεταξύ των εγγράφων που τέθηκαν στη διάθεσή μου υπάρχει επιστολή του Νικολάου Κοντογούρη προς τον Ζυμπρακάκη, γραμμένη στο Μοναστήρι στις 5 Ιανουαρίου 1906, η οποία βρίθκει σοβαρών κατηγοριών για το Μακεδονικό Κομιτάτο ως οργανωτικό παράγοντα και καταλήγει: «Πού θά καταλήξει τό θαλάσσωμα αυτό, ἄγνωστον: Ἐκεῖνο μόνον τό ὅποιον γνωρίζω καί τό ὅποιον βλέπω εἶναι ὅτι βαθμηδόν εἰσερχόμεθα εἰς περίοδον ἐσχάτης πολιτειακῆς παραλυσίας, πλησίον τῆς ὁποίας κρύπτεται δεινὴ ἐθνικὴ περιπέτεια. [...] Δέν μπορῶ νά ἐννοήσω πῶς σκέπτονται αὐτοί οἱ κύριοι. Δέν βλέπουν τήν ἐρχομένην ἐθνικὴν πανωλεθρίαν ἢ δέν τούς μέλλει; Ἐάν δέν τήν βλέπουν, οἱ βλέποντες πρέπει νά τήν δείξουν. Ἐάν δέν τούς μέλλει, οἱ ἐνδιαφερόμενοι

28. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1957, τόμ. Α', σ. 251-3.

29. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β' 2 (*Ημερολόγιο 1907*), σ. 427 και 448. Περικλής Αργυρόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα», στον τόμο του ΙΜΧΑ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 39. Κ.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, *ό. π.*, σ. 208-9.

30. Κ.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, *ό. π.*, σ. 209-10.

πρέπει νά τούς πνίξουν».³¹ Από το ημερολόγιο του Τσόντου φαίνεται πως οι δύο άνδρες συνεργάζονταν πριν ακόμη ο Κοντογούρης τοποθετηθεί στο Μοναστήρι και αντάλλασαν πολιτικά σχόλια. Ο Κοντογούρης, ο οποίος αναφέρεται επίσης με τα ψευδώνυμα Σίνης, Κάλμας και Κεφτές, προσπαθούσε για την εκλογίκευση της στρατηγικής του Κομιτάτου, γι' αυτό ο Τσόντος τον υπολόγιζε στους «είλικρινείς εργάτες του άγώνος».³² Στις 12 Οκτωβρίου του 1906, όταν πλέον ο Κοντογούρης ήταν στο Μοναστήρι, οι δύο άνδρες συναντήθηκαν –με μεγάλο ρίσκο– στο γειτονικό χωριό Γραδέσνιτσα, όπου μεταξύ άλλων συζήτησαν για την «κακοήθειαν των έν Άθήναις» και την αδυναμία συνεργασίας του προξενείου με τον Καλαποθάκη.³³

Πολύ πυκνότερη για το ίδιο ζήτημα είναι η αλληλογραφία του Τσόντου και του Ζυμπρακάκη. Ήταν στενότεροι φίλοι, μάλιστα ο Τσόντος αναφέρει τον Παμικό ως «ισάδελφο» και του αποστέλλει τακτικά τα ημερολόγια του ως έμπιστό του. Εξ άλλου, ήταν ο βασικός εξ Αθηνών φροντιστής του σώματός του από τη στιγμή που βγήκε στα μακεδονικά βουνά το φθινόπωρο του 1904. Από το θέρος του 1905 ο Παμικός του προωθούσε μαζί με τα εφόδια και τις κρίσεις του για τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα και τις επιπτώσεις τους στον Αγώνα, με σαφείς βολές κατά του Καλαποθάκη, με τον οποίο είχε ήδη ψυχρές σχέσεις.³⁴ Τον Νοέμβριο του 1905 ο Τσόντος επανέκαμψε στην Αθήνα και ενεπλάκη στην αναφερθείσα ανεπιτυχή προσπάθεια να επινεύσει ο Θεοτόκης τον κεντρικό έλεγχο του Αγώνα από στρατιωτικούς. Όταν επέστρεψε στη Μακεδονία, τον Ιούνιο του 1906, η αλληλογραφία των δύο Κρητών συνεχίστηκε σε κάθε ευκαιρία. Σε μια από αυτές τις επιστολές, στις 4 Αυγούστου 1906, ο Ζυμπρακάκης ανέλυσε τις δυσάρεστες εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα, που επίσης βρισκόταν σε οξύτατη κρίση όλο το θέρος, και στόλισε τον Βενιζέλο με αρκετούς χαρακτηρισμούς (φαυλεπίφανλος, αχρείος) χωρίς όμως να χαριστεί και στον Αρμοστή Γεώργιο.³⁵ Σε μια άλλη επιστολή, γραμμένη μάλλον τον Σεπτέμβριο του 1906, κατηγόρησε τον Τσόντο, γιατί δεν είχε παραιτηθεί μετά τον διαταγμό

31. Αρχείο Οικογένειας Ζυμπρακάκη.

32. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Α', σ. 151, 249, 274-5.

33. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β'1, σ. 247-8.

34. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Α' (1904-1905), σ. 158, 162, 168, 217, 235.

35. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β'1, σ. 142-3.

του Θεοτόκη και έτσι, συνεργαζόμενος, είχε δώσει άλλοθι στον Καλαποθάκη και τους συνεργάτες του να συνεχίζουν τη διασπάθιση χρήματος και να ισχυροποιούνται μέσω του Κομιτάτου.³⁶ Μέσα από τα ημερολόγια του Τσόντου επίσης προκύπτει η διαρκής συνεργασία του με τον Οικονομίδα στα Τρίκαλα –τον χαρακτηρίζει ως «λαμπρόν λοχαγόν»– και τον συνεργάτη του, επίσης λοχαγό, Κωνσταντίνο Αβέλλιο, όπως και η ιδιαίτερη αλληλογραφία του με τους Σολιώτη, Ζωγράφο και Πιερράκο Μαυρομιχάλη. Αναφέρεται στην ίδια πηγή ρητά η εκτίμηση του Παμίκου προς τον Κατεχάκη (από το 1905) και ο θαυμασμός του δευτέρου προς τον Τσόντο.³⁷

Από τα παραπάνω δεν είναι δύσκολο να βγουν μερικά προκαταρκτικά συμπεράσματα. Μολονότι ο ίδιος ο Τσόντος βρισκόταν στη Μακεδονία, σίγουρα ήταν ο δεύτερος πόλος μιας ομάδας αξιωματικών (αλλά και διπλωματών) που ασκούσαν αυστηρή και ίσως υπερβολική κριτική στο Μακεδονικό Κομιτάτο του Καλαποθάκη, ασχέτως αν προήδρευε πάντοτε ο ίδιος. Στην ομάδα αυτή, με βάση τη γνωστή εσωτερική διαμάχη των «μακεδονικών παραγόντων», θα μπορούσαν να ενταχθούν ο Μοσχονήσιος και ο Σπυρομήλιος, εκ των ιδρυτών του ΣΕΑ, όσο και ο Ανδρέας Κορομηλάς και Κωνσταντίνος Μπουκουβάλας, εκ των μυθθέντων. Οι πρώτοι δύο είχαν υπηρετήσει ως ειδικοί γραφείς υπό τον Λάμπρο Κορομηλά στη Θεσσαλονίκη, ο τρίτος ήταν ανεψιός του και ο τέταρτος, ως Πετρίλος, είχε θητεύσει καπετάνιος στον Βάλτο των Παννιτών το 1905, ενδεχομένως υπό την εποπτεία του Μοσχονησίου.³⁸ Ο Μιμήκος επίσης ενεπλάκη στα Μακεδονικά και τελικά τοποθετήθηκε στο Μοναστήρι το καλοκαίρι του 1907. Άγνωστο όμως είναι αν η επαφή του με το Κομιτάτο είχε αρχίσει από το 1906.³⁹ Αδελφός Μακεδονομάχου, του ήδη πεσόντος στις 28 Απριλίου 1906 Χρήστου

36. Στο ίδιο, σ. 265-8.

37. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β'2, σ. 487 και τόμ. Α', σ. 12, 132, 235.

38. Π.Ι. Μανρίκος, *Ο τελευταίος πολεμιστής. Κώστας Μπουκουβάλας. Ανέκδοτο αρχείο Μακεδονικού Αγώνα*, Αθήνα 1993. Από τα έγγραφα προκύπτει η αγαστή συνεργασία του Μπουκουβάλα με τον Γενικό Προξενείο και η ευαρέσκειά του Λάμπρου Κορομηλά. Ίσως ο Μοσχονήσιος να είναι ο «Προμηθέας», με τον οποίο αλληλογραφούσε. Πρβλ. Αλέξανδρος Δ. Ζάννας, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις», στον τόμο του ΙΜΧΑ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 80.

39. Συνεργάστηκε με τον Τσόντο, ο οποίος τον αναφέρει με το ψευδώνυμο «Κόρθιος», προφανώς λόγω της καταγωγής του από την Άνδρο, αλλά κέρδισε δύσκολα την εμπιστοσύνη του: Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β'2, σ. 698, 733, 851-2, 865.

Πραντούνα, ήταν ο μυηθείς Μιχαήλ, αλλά δεν είναι δεδομένο ότι κλήθηκε στο ΣΕΑ για τον λόγο αυτό. Πάντως ο Χρήστος συνδεόταν με τον Παμίκο. Ίσως ο Μιχαήλ να ήταν γνωστός και του Οικονομίδη, αφού ο μακεδονομάχος αδελφός του είχε υπηρετήσει στη Λάρισα. Η κριτική της ομάδας αυτής –των Μακεδονομάχων–, που ενδεχομένως ήταν πολυπληθέστερη από όσο φαίνεται, εντοπιζόταν στην απουσία χρηστής στρατιωτικής διοίκησης του Αγώνα. Υπό αυτήν την έννοια ήταν ταυτόσημη με τις κατηγορίες κατά της κυβέρνησης Θεοτόκη, η οποία, ούτως ή άλλως, υποστήριζε τον Καλαποθάκη μετά τη μεταστροφή του *Εμπρός*, τον Αύγουστο του 1906. Σε κάθε περίπτωση η συνεισφορά της ομάδας αυτής στη σύμπτυξη του ΣΕΑ πρέπει να ήταν σημαντική, γιατί διέθεταν δοκιμασμένους δεσμούς συνεργασίας, αλληλοεκτίμηση, διάθεση αντικυβερνητικής κριτικής και πολιτικολογίας προς όφελος του στρατού. Το παράδοξο, βέβαια, ήταν πως το αίτημα της αναδιοργάνωσης του στρατού τους έφερε και πάλι στο πλευρό του Καλαποθάκη, τουλάχιστον σε θέματα βασικής στρατηγικής. Ίσως αυτός να ήταν ένας από τους λόγους –πέραν της διαρκούς απουσίας του έως τον Νοέμβριο του 1907 στη Μακεδονία– που ο Τσόντος δεν συγχρωτίστηκε με την κίνηση, αν έμαθε περί αυτής ποτέ.

Δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν άλλες, προσωπικές ίσως, δυσαρέσκειες που κινούσαν τους συνωμότες του ΣΕΑ, χωρίς αυτό να αποκλείει πως υπήρχαν. Πρόσφατα (1905) είχαν προαχθεί στον βαθμό του λοχαγού οι Κορομηλάς, Μαυρομιχάλης και Σολιώτης (αλλά και ο Τσόντος) και ακόμη πιο πρόσφατα είχε ονομαστεί υπολοχαγός ο Μπουκουβάλας (1906). Άλλοι έξι συνωμότες είχαν προβιβασθεί το 1904. Ο Οικονομίδης φερόταν ως προβιβασμένος το 1906, αλλά τελικά έμεινε στον ίδιο βαθμό για μια χρονιά ακόμη, πενήντα χρονών λοχαγός.⁴⁰ Ίσως ήταν δυσαρεστημένος. Οι αξιωματικοί του Οικονομικού είχαν εκδηλώσει τη διαφωνία τους με το στρατιωτικό νομοσχέδιο του 1906, γιατί το οργανόγραμμα δεν τους ευνοούσε· όμως δεν ξέρουμε αν αυτό ήταν καθοριστικό για τη συμμετοχή π.χ. του λοχαγού του Οικονομικού Ηλία Μαρμαρά στον ΣΕΑ.⁴¹ Με τον Ν. 3110/1906 έπρεπε ετη-

40. *Εμπρός*, 7 και 9 Μαρτίου 1906. Δυστυχώς τα στοιχεία δεν διασταυρώνονται με την *Επετηρίδα των αξιωματικών του 1910*. Προφανώς οι πληροφορίες του Τύπου κρίνονται ακριβέστερες.

41. *Η Αλήθεια*, 26 Ιουνίου 1906. Ο λόγος της διαμαρτυρίας τους ήταν ότι το νομοσχέδιο δεν μονιμοποιούσε ως οργανικές τις θέσεις που κατέχονταν «δι' αποσπάσεως», σε αντίθεση με τα άλλα όπλα. Ευλόγως ζητούσαν την επέκταση του μέτρου και στο Οικονομικό.

οίως να εκδίδονται βασιλικά διατάγματα για την πλήρωση όλων των κενών θέσεων μέχρι τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη. Η διάταξη δεν ήταν υποχρεωτική για το σώμα των γενικών επιτελών, εκτός κι αν επρόκειτο να γίνει υπέρβαση της σειράς αρχαιότητας. Στο τέλος Ιουλίου 1906, αμέσως μετά την ψήφιση, προήχθησαν στον βαθμό του λοχαγού οι Ιωάννης Μεταξάς και Ξενοφών Στρατηγός εκ της τάξεως των γενικών επιτελών, με μόνον πέντε χρόνια υπηρεσίας ως υπολοχαγοί.⁴² Κανένας από τους γνωστούς τότε εν ενεργεία Μακεδονομάχους, αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, δεν περιλαμβανόταν στους προβιβασθέντες. Τον Σεπτέμβριο ανακοινώθηκαν νέοι προβιβασμοί, αλλά στις αρχές Οκτωβρίου έγινε γνωστό πως ο Διάδοχος είχε κάποιες διαφωνίες.⁴³ Ενδεχομένως οι εξελίξεις αυτές προκαλούσαν εκνευρισμό. Μια επιστολή που δημοσιεύτηκε πρωτοσέλιδη στο *Εμπρός*, τον Νοέμβριο, δηλαδή μετά την ίδρυση του ΣΕΑ, με τίτλο «Ανάγκη θεραπείας χαινουσών πληγών», αναφέρεται σ' ένα φραστικό επεισόδιο στη Λάρισα που είχε προκαλέσει την εξέγερση πολλών αξιωματικών, υπολοχαγών και ανθυπολοχαγών. Λάνθανε, κατά τον συντάκτη της επιστολής, η έριδα μεταξύ των αποφοίτων της Ευελπίδων και των «ευεργετικώς προβιβασθέντων» εκ των υπαξιωματικών. Καλούσε λοιπόν να ρυθμιστεί εκ νέου ο νόμος για τις προαγωγές, ώστε να ησυχάσει «πλέον τό Ἕθνος ἀπό τά προνουνησιαμένα».⁴⁴ Προφητική κρίση. Ο Ζυμπρακάκης, απόφοιτος της Σχολής Υπαξιωματικών του 1888 και υπίλαρχος από το 1898, ήταν σίγουρα σ' αυτήν την κατηγορία και ανησυχούσε με την καθυστέρηση των προβιβασμών. Πέντε μόνον ημέρες αργότερα δημοσιοποιήθηκε στον Τύπο η προαγωγή του σε ίλαρχο.⁴⁵ Ήταν η εποχή που σταμάτησαν οι μυήσεις στο ΣΕΑ, αλλά ίσως ήταν τυχαίο. Ο Κωνσταντίνος Κρίτσας είχε ονομαστεί επίλαρχος μόλις

42. Για τους προβιβασμούς, βλ. *Εμπρός*, 30 Ιουλίου 1906.

43. *Εμπρός*, 20 Σεπτεμβρίου και 6 Οκτωβρίου 1906.

44. *Εμπρός*, 26 Νοεμβρίου 1906. Στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (ΓΒ), στο Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη (ΑΣΔ). Στον φάκ. 153.3 υπάρχουν δύο ανυπόγραφα και αχρονολόγητα υπομνήματα για το ζήτημα αυτό. Το ένα (αρ. 54γ) αναφέρει τα προβλήματα των προαγωγών των υπολοχαγών, που παραμένουν στάσιμοι για είκοσι χρόνια, και ζητά την αυτόματη προαγωγή τους μετά από 18 χρόνια υπηρεσίας. Το άλλο (αρ. 50) τιτλοφορείται «Περί διαλύσεως τού σώματος τού Μηχανικοῦ» και αναφέρεται στους ευεργετικούς προβιβασμούς. Ίσως τα υπομνήματα να είναι του 1901, αν κρίνουμε αυθαίρετα από απόκομμα εφημερίδας με θέμα τη δυστοκία των προβιβασμών λόγω «ἐπιρροῶν, εὐνοιῶν καὶ ἐπιδράσεων»: *Τὸ Ἀστυ*, 12 Ιουνίου 1901.

45. *Εμπρός*, 1 Δεκεμβρίου 1906.

το 1905. Το 1906 ο αδελφός του Δημήτριος, επίσης αξιωματικός, ήταν υποψήφιος βουλευτής Φθιώτιδας με το κόμμα του Ράλλη, αλλά δεν εκλέχθηκε.⁴⁶ Ενδεχομένως και ο Κωνσταντίνος να ήταν αντιπολιτευόμενος να είχε, δηλαδή, σοβαρά πολιτικά κίνητρα για να συνωμοτεί.

Τα παραπάνω στοιχεία περί προβιβασμών –ειδικά του Ζυμπρακάκη– μολονότι θα μπορούσαν να συνδέονται με τη συνωμοσία που εξυφαινόταν και αποτελούν παράγοντες που όντως κλιμάκωσαν τη δυσφορία στο στράτευμα, μάλλον είναι περιστασιακά και δεν συνάδουν με την άμεση στόχευση του ΣΕΑ. Η επιθυμητή «άνορθωσις τοῦ στρατεύματος» σίγουρα συνδεόταν –έστω εμμέσως– με τους πόθους των μεταρρυθμιστών Μακεδονομάχων και όχι μόνον αυτών· αλλιώς δεν θα είχαν το σύνθημα αυτό ως σημαία τους οι εφημερίδες. Ο καημός ήταν γενικός, αλλά βασάνιζε περισσότερο όσους αναγνώριζαν τη σημασία της ποιότητας. Ο ίδιος ο Ζυμπρακάκης είχε μετεκπαιδευτεί στη Γαλλία και το Βέλγιο. Κι άλλοι συνωμότες φαίνεται πως διακρίνονταν για την αξία τους: Οι Ζωγράφος και Σολιώτης ήταν την περίοδο εκείνη εξεταστές στη Σχολή Υπαξιωματικών.⁴⁷ Οι Κατεχάκης και Λιάπης στάλθηκαν ως διοργανωτές της χωροφυλακής στην Κρήτη την επόμενη χρονιά.⁴⁸ Θα μπορούσε, βέβαια, να παρατηρηθεί πως το καιρικό αίτημα, της μετακλήσεως «έπαρκους ἀριθμοῦ ξένων διοργανωτῶν», δεν είχε ανοίξει ακόμη. Πρόβλεψη πρόσκλησης «ὀργανωτῶν τοῦ στρατοῦ» υπήρχε στον Ν. 2640/ 1899. Μάλιστα με τον Ν. 2700/1900, περί της Γενικής Διοικήσεως του Στρατού, στο οργανόγραμμα οριζόταν πως αλλοδαπός αξιωματικός θα αναλάμβανε επιτελάρχης της Γενικής Διοικήσεως. Κυκλοφόρησαν τότε φήμες για συγκεκριμένο γερμανό στρατηγό, που προαλειφόταν για τη θέση, αλλά τοποθέτηση δεν έγινε, ενδεχομένως, κατά τον Τύπο, διότι η Γερμανία διέβλεπε την οικονομική αδυναμία της Ελλάδας για σοβαρή στρατιωτική οργάνωση.⁴⁹ Πάντως η πρόβλεψη αυτή εξαφανίστηκε με τον Οργανισμό του 1904 (Ν. 3031) και δεν επανήλθε με την τροποποίηση του Αυγούστου 1906 (Ν. 3169), μολονότι οι αξιωματικοί του Γενικού Επιτελείου –αυτοτελές

46. *Εμπρός*, 6 Φεβρουαρίου και 1 Μαρτίου 1906.

47. *Εμπρός*, 26 Οκτωβρίου 1906.

48. *Εμπρός*, 25-26 Σεπτεμβρίου 1907.

49. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 8 Μαρτίου 1900. *Σκριπ*, 8 Μαρτίου 1900. *Το Άστυ*, 10 Μαΐου 1900. *Πρωία*, 5 Οκτωβρίου 1900.

πλέον σώμα– αυξήθηκαν από δέκα το 1900 σε 16 το 1906.⁵⁰ Προφανώς όλοι οι αξιωματικοί παρατήρησαν τις μεταβολές αυτές. Σε αχρονολόγητο και ανυπόγραφο υπόμνημα προς τον Στέφανο Δραγούμη «πλείστοι άξιωματικοί» του επισήμαναν πως οι τροποποιήσεις που θα προτεινόταν κατά την τρίτη συζήτηση του νομοσχεδίου θα εξυπηρετούσαν συμφέροντα προσώπων του κύκλου του Θεοτόκη: «Αί γενικαί θέσεις εἶναι δίκαιον νά ὀργανωθῶσιν ἀλλ' εἰσὶν πολλάι, δέν πρέπει νά γίνουν καί νέες καί μάλιστα ἀνωτέρων». Ο θεσμός αμφισβητούνταν ανοιχτά.⁵¹

Η διαπραγμάτευση για την προμήθεια πυροβόλων και τυφεκίων και των σχετικών δοκιμασιών ήταν ένα άλλο θέμα τρέχοντος ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης. Βρισκόταν σε εξέλιξη από το 1905 και διαπλεκόταν αφενός με τη χορήγηση δανείου, αφετέρου με τη στάση των μεγάλων δυνάμεων στο Μακεδονικό. Ήταν ένα ζήτημα που δεν άφηνε αδιάφορο ειδικά τον Καλαποθάκη και το *Εμπρός*.⁵² Εντός του 1907 μάλιστα τάχθηκε ανοιχτά υπέρ των γερμανικών εταιρειών, παρά τη δυσμενή θέση της Γερμανίας στο Μακεδονικό, εκτιμώντας πως οι ναυτικοί εξοπλισμοί ήταν επαρκής μερίδα για τη «φίλη Γαλλία», με την οποία είχε αρχίσει προσέγγιση από τον Οκτώβριο του 1906.⁵³ Επίσης ο Καλαποθάκης τάχθηκε εναντίον της αξιοποίησης του ναύαρχου Fournier στο Ναυτικό, ως παρεπόμενο των γαλλικών προμηθειών, που όλες ήταν, κατά τον ίδιο, «άχρηστες προπαρασκευές», αφού η Τουρκία δεν ήταν ο εχθρός.⁵⁴ Παρόλα αυτά, το ζήτημα για διοργάνωση του στρατού ξηράς από αλλοδαπούς το 1906 δεν είχε επανατεθεί δημοσίως, αφού –μπορεί να υποθέσει κανείς– αυτό θα έθετε εν αμφιβόλω το κύρος του ίδιου του Κωνσταντίνου και των επιτελικών υπηρεσιών. Ίσως όμως εκεί ακριβώς να εντοπίζεται η ουσία της συνωμοσίας του ΣΕΑ. Ο πυρήνας αυτός δεν αναζητούσε λύση μέσω ενός χαρισματικού πολιτικού,

50. Το 1904, με τη σύσταση του Σώματος Γενικών Επιτελών, είχαν οριστεί στους είκοσι (Ν. 3019/1904).

51. ΓΒ/ΑΣΔ, φάκ. 153.3, έγγραφο υπ. αριθμ. 44. Παρασκευόπουλος, *ό. π.*, σ. 68-70.

52. Βλ. π.χ. *Εμπρός*, 29 Σεπτεμβρίου 1906, 1 και 3 Ιανουαρίου 1907. Για όλο το παρασκήνιο βλ. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα, 1896-1914*, Αθήνα 1991, σ. 97-113 και επίσης Παρασκευόπουλος, *ό. π.*, σ. 62-8.

53. *Εμπρός*, 20 Ιουνίου και 23 Ιουλίου 1907.

54. *Εμπρός*, 5 Μαΐου, 18 Ιουνίου, 25-26 Αυγούστου 1907. Ο ναύαρχος είχε αποστρατευτεί τον Μάιο και επισκεφτεί την Αθήνα τον Ιούνιο του 1907. Τον Μάιο του 1908 με τον Ν. 3308 δόθηκε η δυνατότητα μετάλλησης αλλοδαπού οργανωτή για τη Σχολή Βολής Πυροβολικού.

όπως αργότερα η ομάδα του Πάγκαλου. Και φυσικά δεν προσέβλεπε στον Βενιζέλο. Έβλεπε την ανόρθωση του στρατού ως ένα εγχείρημα μη πραξικοπηματικού χαρακτήρα, που θα πραγματοποιούνταν μέσω της Βουλής και –κάποιοι τουλάχιστον από αυτούς– μέσω του Διαδόχου, που ήταν ο Γενικός Διοικητής Στρατού. Το ζητούμενο, όπως εύκολα προκύπτει από το 4ο άρθρο του καταστατικού, ήταν να εξουδετερωθούν εκ προοιμίου εσωτερικές αντιδράσεις και εμπόδια, ώστε η μετάκληση να αποδώσει καρπούς. Η μετριοπαθής αυτή τάση –συντηρητική κατά τον Πάγκαλο– φάνηκε και αργότερα, κατά την ένωση των δύο συνωμοτικών πυρήνων τον Ιούνιο του 1909, αλλά δεν υπερίσχυσε.

Το αμέσως επόμενο διάστημα ο εσωτερικός πόλεμος των Μακεδονομάχων εντάθηκε. Ο Τσόντος, από μακριά, έκανε ό,τι μπορούσε για να οργανώσει «πραξικόπημα» σε βάρος του μανιάτη εκδότη, με τη βοήθεια του Νικολάου Κοντογούρη. Στο αρχείο του Στέφανου Δραγούμη σώζεται επιστολή του, με τη μορφή εγκυκλίου, που καλεί στην εξουδετέρωση των συμφερόντων του Κομιτάτου, για να σώσει τον Αγώνα από την επερχόμενη συμφορά. Έφτασε να σκεφτεί ως λύση απελπισίας ακόμη και την ανατροπή του Θεοτόκη με τη βοήθεια του Ράλλη, ώστε να υπονομεύσει τον εκδότη του *Εμπρός*. Η σκέψη του Τσόντου ήταν να ξεγελάει τους μισθοδοτούμενους αλλά δυσαρεστημένους προστατευμένους του Καλαποθάκη στην Αθήνα, τους οποίους θα αξιοποιούσε ο Ράλλης, με τη μορφή πατριωτικού εγχειρήματος, που, κατά τον ίδιο, ήταν η ειδικότητά του. Σύντομα, όμως, διαπίστωσε ότι και ο γιος του Ράλλη, ο Ιωάννης, είχε στενή σχέση με τον Καλαποθάκη, αφού η γυναίκα του, η Ασπασία, ήταν κόρη του Μαυρομιχάλη, τον οποίο ο Μανιάτης υποστήριζε.⁵⁵ Ο Τσόντος αποτάθηκε εμμέσως και στον Θεοτόκη, μέσω του βιομήχανου Ανδρέα Καμπά. Υπέδειξε του Κόντε –προφητικά, όπως αποδείχθηκε– ότι «τρέφει φίδι στον κόρφο του», που την κρίσιμη ώρα θα υποστηρίξει τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, «εις ὃν [ο Καλαποθάκης] ἀνήκει ψυχῆ τε καὶ σώματι», και για λογαριασμό του οποίου επηρέαζε τους Κρήτες και τους Μακεδόνες των Αθηνών. Αν η μέριμνα του κερκυραίου πολιτικού ήταν οι ψήφοι, τότε όφειλε να ξέρει πως στο Κομιτάτο δεν υπήρχαν διόλου Θεοτοκιοί.⁵⁶ Τελικά ο Καλαποθάκης παραιτήθηκε

55. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β' 2, σ. 435. ΓΒ/ΑΣΔ, φάκ. 211.1, έγγραφο υπ. αρ. 23, με ημερομηνία 19 Ιανουαρίου 1907.

56. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β' 2, σ. 427 και 448.

από το Κομιτάτο τον Φεβρουάριο του 1907, κυρίως λόγω των επιθέσεων του Τσόντου αλλά και άλλων οπλαρχηγών, παραπονούμενων για οικονομικά θέματα καθώς και για κακόβουλη διαρροή πληροφοριών.⁵⁷ Ίσως όμως δεν είναι τυχαίο ότι ακριβώς το ίδιο διάστημα είχε ταχθεί δημόσια και άκομψα υπέρ των περικοπών στις επιχορηγήσεις των προγυμνασίων.⁵⁸ Στην πράξη, βέβαια, συνέχισε να κατευθύνει τα νήματα, μάλιστα με τη σθεναρή υποστήριξη του Θεοτόκη, αν δεχτούμε και πάλι τη γνώμη του Τσόντου.⁵⁹ Όσον αφορά τον Παμίκο, που συνέχισε κι αυτός να εργάζεται για τη μακεδονική υπόθεση, είναι άγνωστο πώς κινήθηκε στο συνωμοτικό επίπεδο. Ξέρουμε μόνον πως τον Απρίλιο του 1907 του επιβλήθηκε από τον ίδιο τον Διάδοχο ποινή φυλακίσεως 15 ημερών, για την απροθυμία του να εκτελέσει διαταγή, την οποία χαρακτήρισε ως «επιθυμία». Η ποινή εγκρίθηκε από το Υπουργείο.⁶⁰ Μπορεί να υποτεθεί πως το περιστατικό δεν βελτίωσε την άποψή του για τους προϊσταμένους του. Εξάλλου είχε τιμωρηθεί και παλαιότερα, το 1901. Ήταν μάλιστα ο Θεοτόκης εκείνος που επικύρωσε την ποινή, αφού ο Διάδοχος είχε διαφωνήσει με τον τότε υπουργό Στρατιωτικών Ιωάννη Τσαμαδό.⁶¹

Ο σκοπός της εργασίας αυτής δεν είναι να επανεξετάσει την παράλληλη πορεία της αποσύνθεσης των κύκλων του Μακεδονικού Αγώνα και της κλιμάκωσης της στρατιωτικής δυσαρέσκειας την περίοδο 1907-1909. Εξ άλλου, στο τέλος υπέρ του Στρατιωτικού Συνδέσμου τοποθετήθηκαν όλοι οι Μακεδονομάχοι και οι κύκλοι τους στην Αθήνα, με πρώτο και καλύτερο τον Καλαποθάκη. Το ζητούμενο εδώ ήταν, μέσω της μελέτης ενός άγνωστου συνωμοτικού πυρήνα, του Συνδέσμου Ελλήνων Αξιωματικών του 1906, να φωτιστούν καλύτερα οι πρώιμες φάσεις των διαδρομών που ακολούθησαν οι αξιωματικοί (κι όχι οι υπαξιωματικοί) για να καταλήξουν στο κίνημα του 1909. Προκύπτει λοιπόν αβίαστα –κι ίσως αναμενόμενα– ότι η προγενέστερη τάση, όσον αφορά τη μορφή της επέμβασης, ήταν η μετριοπαθέστερη. Για τον λόγο αυτό δεν στρατολόγησε μεν μεγάλο αριθμό οπα-

57. *Εμπρός*, 6 Δεκεμβρίου 1906 και 11 Φεβρουαρίου 1907.

58. *Εμπρός*, 10 Φεβρουαρίου 1907.

59. Τσόντος, *ό. π.*, τόμ. Β' 2, σ. 530 και 1001.

60. Αρχείο Οικογένειας Ζυμπρακάκη.

61. ΓΒ/ΑΣΔ, φάκ. 152.2, απόκομμα εφημερίδας του 1901, υπ. αριθμ. 65, χωρίς άλλα στοιχεία.

δών, αλλά προσδιόρισε συμβιβαστικά τον σκοπό του Στρατιωτικού Συνδέσμου προς τη στρατιωτική και ναυτική παρασκευή της χώρας, την πρόσκληση διοργανωτών αλλά και την απομάκρυνση των πριγκίπων, αίτημα που προστέθηκε στην πορεία από την ομάδα των λοχαγών και υπολοχαγών του Ζυμπρακάκη.⁶² Καθοριστικός πόλος για την ανάπτυξη της συνωμοτικής δράσης –αλλά όχι αναγκαστικά για τη διαμόρφωση όλων των αιτημάτων– ήταν το δίκτυο των Μακεδονομάχων κι έτσι έμεινε τελικά γνωστή η ομάδα αυτή του Ζυμπρακάκη, ως «η ομάδα των Μακεδονομάχων». Η ταύτιση Καλαποθάκη και Θεοτόκη ενδεχομένως διευκόλυνε την άσκηση πολιτικής κριτικής από τους αξιωματικούς, μολονότι, επί της ουσίας, η ταύτιση αυτή ήταν στο επίπεδο της παραπολιτικής παρά της πολιτικής. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα αν η εμπλοκή των Μακεδονομάχων στον πυρήνα αυτόν δεν ήταν το αποτέλεσμα των ανησυχιών τους για τον Αγώνα όσο για την ίδια τη σταδιοδρομία τους μέσα στο αβέβαιο μέλλον μιας χώρας αποστρατικοποιημένης. Μήπως οι αξιωματικοί απλώς αξιοποίησαν τις σχέσεις που ανέπτυξαν μέσω του Κομιτάτου και της δράσης τους για τη Μακεδονία;

Νομίζω πως το ερώτημα δεν είναι πραγματικό· ή ίσως είναι ένας φαύλος κύκλος: Οι αξιωματικοί ενεπλάκησαν στη μακεδονική υπόθεση ακριβώς επειδή αναζητούσαν διέξοδο από την απραξία και την ακινησία. Λόγω της ιδιότητας του στρατιωτικού, η επαγγελματική ανησυχία και η πατριωτική ανησυχία –ό,τι σήμαινε αυτό για τη γενιά που είχε βιώσει την καταστροφή του '97– συνέπιπταν. Η παρακρατική εθνική δράση ευνοούσε σαφώς την εξάρθρωση της ιεραρχίας και τη δημιουργία πελατειακών και άλλων σχέσεων εντός του στρατεύματος. Όμως, τα δίκτυα αυτά δεν είχαν σχέση μόνον με το σώμα των αξιωματικών και με τα ανάκτορα, όπως συνήθως τονίζεται. Ο αλυτρωτισμός πρόσφερε στους στρατιωτικούς πολιτικά εκμεταλλεύσιμες διασυνδέσεις, καταρχάς με τον Τύπο. Μέσω των συγκεκριμένων μαρτυριών παρουσιάστηκε αποκλειστικά ο ρόλος του Καλαποθάκη, όμως, αν κρίνουμε από τα δημοσιεύματα των υπολοίπων φύλλων τα επόμενα χρόνια, οι διάυλοι δεν σταματούσαν στα γραφεία του *Εμπρός*. Ο Κώστας Χαϊρόπουλος, για παράδειγμα, ο διευθυντής του *Χρόνου*, του επίσημου οργά-

62. Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, σ. 97. Πάγκαλος, *ό.π.*, σ. 57, 61, 75-81.

νου του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ήταν μακεδονικής καταγωγής (από την Καστοριά) και συνεργάτης επίσης των μακεδονικών συλλόγων των Αθηνών.⁶³ Εκλέχτηκε βουλευτής Φλώρινας το 1915. Επίσης, μέσω του Κομιτάτου, οι στρατιωτικοί συνδέονταν με ομάδες πολιτικής πίεσης που ευδοκίμουςαν στον χώρο των προσφύγων μαχητών (Μακεδόνων και Κρητών) και των παρεπιδημούντων στην πρωτεύουσα Μανιατών. Ήταν ακριβώς αυτές οι ομάδες του αθηναϊκού πληθυσμού που πρωτοστατούσαν σε επεισόδια και διαμαρτυρίες πολιτικού χαρακτήρα –μερικές μάλιστα φορές εμπλεκόμενες ακόμη και μεταξύ τους– ως δραστήριοι πελάτες επιφανών τοπικών πατρώνων, μεταξύ αυτών και του Καλαποθάκη. Μέσω του Κομιτάτου οι στρατιωτικοί, επίσης, συνδέθηκαν με κάποιους διπλωμάτες αλλά και με μια δραστήρια αθηναϊκή ελίτ, που κινούνταν ανοδικά. Όλοι αυτοί θα ήταν σύμμαχοί τους· ή και το ανάποδο. Η κομβική σχέση του Κομιτάτου, μεταξύ κράτους, στρατού και κοινωνίας, μέσω του Τύπου, έδινε τη δυνατότητα στον Καλαποθάκη αλλά και στους αξιωματικούς να εξελίσσονται σε σημαντικούς πολιτικούς συμμάχους. Τα αποτελέσματα των συμμαχιών αυτών είναι γνωστά κεφάλαια της ελληνικής πολιτικής ιστορίας του 20ού αιώνα. Όμως κάποια από τα μέλη του ΣΕΑ δεν τα έζησαν. Ο Ζαχαρίας Παπαδάς σκοτώθηκε τον Μάιο του 1907 στον Μακεδονικό Αγώνα, ο Αλκιβιάδης Μοσχονήσιος στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο τον Νοέμβριο του 1912, ενώ τρεις άλλοι, ο Ιωάννης Βελισσαρίου, ο Ανδρέας Κορομηλάς και ο Ιωάννης Σταματόπουλος έπεσαν στις μάχες της Κρέσνας, τον Ιούλιο του 1913.

63. Ναούμ Σπανός, «Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος», στον τόμο του ΙΜΧΑ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 371.

Μέλη του Συνδέσμου Ελλήνων Αξιωματικών 1906

Όνοματεπώνυμο	Γεν.	Πλ.	τόπος γεν./καταγ.	Όπλο/Σόμα	Βαθμός 1906	Σχολή	αριθμός	επίλογος	λήγος
Αβέλλιος, Κωνσταντίνος	1860	46	Εύβοια	Πεζικό	λοχαγός	Υπαζ'κόν	1889	1898	1904
Βελισσαρίου, Ιωάννης	1861	45	Πλοέστι	Πεζικό	υπολοχαγός	Υπαζ'κόν	1887	1898	1904
Γεωργακόπουλος, Αριστείδης	1864	42	Αιτωλία	Υλικού Πολέμου	υπολοχαγός	Υπαζ'κόν	1898	1904	
Δεληγραμμάτης, Αντώνιος	1884	22	Πάρος	Ιππικό	ανθυπάρχος	Ευελπίδων			
Δημητριάδης, Ευάγγελος	1861	45	Φθιώτιδα	Πεζικό	λοχαγός	Υπαζ'κόν	1888	1898	1904
Ζυμπρακίσης, Επαμεινώνδας	1863	43	Αθήνα Κρήτη	Ιππικό	υπίαρχος	Υπαζ'κόν	1888	1898	1906
Ζωγράφος, Γεώργιος	1872	34	Άργος	Πυροβολικό	υπολοχαγός	Ευελπίδων	1892	1904	
Θαλασσινός, Ιωάννης	1861	45		Χοροφυλακή	υπομοίραρχος				
Κατεχάκης, Κωνσταντίνος	1881	25	Κρήτη	Πεζικό	ανθυπ'γός	Ευελπίδων	1902	1909	
Κορομηλάς, Ανδρέας	1864	42	Αθήνα	Πυροβολικό	λοχαγός	Ευελπίδων	1885	1890	1899
Κουβέλης, Αριστείδης	1868	38	Ευρυτανία	Πεζικό	υπολοχαγός	Υπαζ'κόν	1895	1904	
Κρίτσας, Κωνσταντίνος	1863	43	Λαμία	Ιππικό	ταγματάρχης	Ευελπίδων	1884	1890	1898
Λέκας, Σπυρίδων	1861	45	Αττική	Υγειονομικό	ιατρός		1884	1889	1904
Λιάτης, Αριστείδης	1880	26	Αθήνα	Πεζικό	ανθυπ'γός	Ευελπίδων	1902	1909	
Μαριμαράς, Ηλίας				Οικονομικό	λοχαγός				
Μαυρομαλάς, Πιερράκος	1861	45	Μόνη	Ιππικό	ίαρχος	Υπαζ'κόν	1887	1896	1904
Μιμίκος, Δημήτριος	1865	41	Άνδρος	Μηχανικό	λοχαγός	Ευελπίδων	1887	1890	1901
Μοσχονήσιος, Αλκιβιάδης	1874	32	Ακαρνανία	Πεζικό	υπολοχαγός	Ευελπίδων	1895	1902	
Μπουκουβάλας, Κων/νος	1877	29	Αθήνα	Πεζικό	υπολοχαγός	Ευελπίδων	1897	1906	
Οικονομίδης, Αλκιβιάδης	1856	50	Ευρυτανία	Πεζικό	λοχαγός	Υπαζ'κόν	1882	1890	1898
Παπαδάς, Ζαχαρίας	1876	30	Αρκαδία	Πεζικό	ανθυπ'γός	Ευελπίδων			
Παπαδόπουλος, Κων/νος	1861	45	Ευρυτανία	Πεζικό	λοχαγός	Υπαζ'κόν	1889	1899	1906
Πατσόγαννης, Ιωάννης		46	Εύβοια	Πεζικό	λοχαγός	Υπαζ'κόν	1889	1898	1904
Πανολογιαννόπουλος, Αλέξ.	1855	51	Βοιωτία	Υγειονομικό	ιατρός		1882	1886	1902
Πραντούνας, Μπατήλ	1870	36	Νάξος	Πεζικό	ανθυπ'γός	Ευελπίδων	1901	1910	
Σακελλαρίου, Κ.Α.				Χοροφυλακή	μοίραρχος				
Σολιότης, Γεώργιος	1869	37		Πυροβολικό	υπολοχαγός	Ευελπίδων	1893	1905	
Σπυρομήλιος, Σπυρίδων	1864	42	Αθήνα	Χοροφυλακή	υπομοίραρχος				
Σπυρόπουλος, Νικόλαος	1873	33	Φθιώτιδα	Ιππικό	ανθυπάρχος	Υπαζ'κόν	1901	1907	
Σταματόπουλος, Ιωάννης	1861	45	Φοκίδα	Πεζικό	λοχαγός	Υπαζ'κόν	1888	1898	1904
Χατζημαλάς, Χρήστος	1874	32	Αθήνα	Πεζικό	υπολοχαγός	Υπαζ'κόν	1896	1904	

Πηγή: *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια* (Αθήνα, 1929) και *Επετηρίς Αξιωματικών και Ανθυπασπιστών του κατά γην Στρατού 1910* (Αθήνα, 1910).

Abstract

**“LEAGUE OF GREEK OFFICERS” (1906).
THE FIRST STEPS OF THE MILITARY MOVEMENT**

The purpose of this paper is to investigate the early stages of the Greek officers' conspiracy which culminated in the 1909 coup d' état with the use of new archival sources. The analysis is based on an unknown charter, signed by twelve officers in September 1906, two years earlier than any other sign of conspiracy. The charter reveals that the twelve officers' motivation was to restore the might of the Armed Forces yet without a pronunciamiento. This soft line of approach survived until 1909 but did not prevail. A study of the ring leaders' and the early recruits' profile reveals that the troubled politics of the struggle for Macedonia, then at full launch, seasoned with various personal and professional complaints, determined their targets, networking and political alliances, beyond their concern for high politics. Evidence illustrates that this nexus of interests was much more complicated and unstable than we thought, the Press being the chief catalyst.